

ФОРМУВАННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН УСРР З РСФРР (1920 Р.)

Дослідження проблем історії міждержавних відносин України з Росією у XX ст. є актуальним напрямком сучасної української історіографії, адже без чіткого розуміння історичного контексту співіснування сусідніх держав неможливо сьогодні будувати цивілізовані взаємовідносини.

Однією з надзвичайно цікавих проблем є формування міждержавних відносин України та Росії у 1920 р.. Саме тоді дві радянських республіки підписали договір, що визначав їх відносини до середини 1923 р., коли була введена в дію Конституція СРСР.

Вивчення даної тематики привертало увагу істориків з 1920-х рр., проте усі трактування подій, пов'язаних з договором, знаходились у руслі ідеологічних настанов керівництва РКП(б) – ВКП(б) та персонально Й.Сталіна¹. Тільки наприкінці 1980-1990-х рр., в умовах розпаду СРСР та здобуття незалежності України, історики розпочали переосмислення проблем взаємовідносин Росії та України. Та у багатьох випадках наукові публікації мали публіцистичний характер, не спиралися на ґрунтовну джерельну базу². З різних ідеологічних та методологічних позицій аналізувалася національна політика в СРСР також у англomовній історіографії, проте тільки в останні роки з'явилися праці, в яких іноземні вчені використовують архівні матеріали³.

Метою даної розвідки є спроба проаналізувати зміни у теоретичних уявленнях та політичних діях лідерів РКП(б) наприкінці російської громадянської війни на національне питання та державні відносини України з Росією. Зрозуміло, що комплекс цих проблем потребує спеціального наукового дослідження, тому дана стаття має постановочний характер і не претендує на повномасштабне розкриття заявленої теми.

У кінці 1919 – на початку 1920 р. після поразок армії генерала А.Денікіна повернення більшовиків в Україну супроводжувалося декларуванням нового підходу до національної політики, пропагандою ідеї федерування радянських України та Росії. У відповідь на тогочасну критику з боку різних українських партій політбюро ЦК РКП(б) 17-18 січня 1920 р. обговорило питання «Про форму державних взаємовідносин між Росією та Україною», заявивши, що їх основою є соціалістична федерація. У чому полягала її відмінність від «капіталістичної» – не пояснювалося. Можливо, у тому, що владу у республіках здійснювала Компартія. Запропоновані для обговорення тези, у розробці яких активну участь брав голова Всеукраїнського революційного комітету (ВУРК) Х.Раковський, 22 січня 1920 р. демонстративно схвалило Тимчасове бюро ЦК КП(б)У й перенесло подальше обговорення на майбутню Всеукраїнську партконференцію КП(б)У⁴.

Для того, щоб не залишалося сумнівів щодо форми такої «соціалістичної федерації», наведемо тільки один приклад. Наступного дня, 23 січня 1920 р. оргбюро ЦК РКП(б) схвалило пропозицію Х.Раковського здійснювати фінансування КП(б)У не за рахунок ВУРК, а Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК). Таким чином, вищий представницький орган однієї держави фінансував політичну партію, що правила в іншій формально незалежній державі⁵.

Нагадаємо відомий факт: 27 січня 1920 р. ВУРК скасував усі декрети та постанови УСРР, що діяли з 1919 р., та замінив їх декретами РСФРР. Ці рішення свідчили про централізацію управління, що набирала силу у Росії, яка після розпаду імперії почала реінтегруватися. Керівництво РКП(б) очолювало процес, оповивало його формулюваннями про єдність дій молодих радянських республік.

При обговоренні питання міждержавних відносин України з Росією на IV Всеукраїнській партконференції (17-23 березня 1920 р.) виявилось, що в КП(б)У існували різні думки. Так, голова секретаріату ЦК КП(б)У С.Косіор спеціально відзначив, що більшовики з Волині на губернській партконференції говорили «жахливі речі» про те, що «радянська Росія видирає з України сировину й жиріє за рахунок голодних робітників», і це ставить Україну у становище окупованої країни. Він різко вимагав дати відсіч подібній «дрібнобуржуазній розхитаності».

Ще більш показовим був виступ Г.Петровського, який заявив, що основа національної програми більшовиків – гасло права націй на самовизначення є буржуазним: «Я вказував, що більшовики буцімто теж з цим гаслом носяться, але більшовики розуміють так, що хто не підкоряється їм, той не може і самовизначитися». Відвертість варта уваги: будь якій етнонаціональній групі дозволялося самовизначитися лише під владою більшовиків. Проте навіщо це було робити, якщо нації не розглядалися як щось цілісне? (вислів Г.Петровського. – Автор). Навпаки, у протистоянні з імперіалізмом комуністам та робітникам необхідно об'єднуватися, долаючи національні забобони і перепони.

Недарма Г.Петровський стверджував, що УСРР зможе вийти з економічної розрухи, «коли вона з господарчими своїми органами найближче співуватиметься з Російською Республікою». Разом з тим, за словами цього відомого більшовика, В.Ленін вважав, що злиття радянських України та Росії поки що неможливе, так як відсталі маси можуть сприймати це як «бажання російських комуністів колонізувати Україну».

Втім, навіть такі марксистсько-централізаторські погляди критикувалися за поміркованість. Відомий прихильник Л.Троцького, на той час редактор газети «Всероссийская кочегарка», що видавалася у Донбасі, І.Дашковський зробив наголос на тому, що при захопленні влади в Україні було втрачено сприятливий момент для того, «щоб відкинуту будь-яку гру в Український уряд та поставити відкрито, ясно та рішуче питання про злиття обох республік в одну радянську республіку»⁶.

Не дивлячись на те, що такі міркування були піддані критиці на конференції, з початком радянсько-польської війни (квітень 1920 р.) та пожвавлення надій на світову революцію більшовики особливо не приховували процес інтеграції України до Росії. Хоча вони робили це, старанно заявляючи про федерування обох радянських республік. Наприклад, 20 травня 1920 р. IV Всеукраїнський з'їзд рад за пропозицією Артема (Ф.Сергеєва) прийняв резолюцію про те, що УСРР, «зберігаючи свою самостійну державну Конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки».

З'їзд схвалив об'єднання комісаріатів обох республік: військового, фінансів, народного господарства, пошти та телеграфу, залізничного транспорту, праці та доручив обраному ВУЦВК здійснювати політику «самого тісного єднання» з Росією. До складу ЦВК РСФРР на українському з'їзді рад рекомендували обрати 40 чоловік⁷.

На практиці об'єднання не обмежувалося шістьма наркоматами. Російські управлінські структури постійно намагалися розширити сферу своєї діяльності в Україні, не контактуючи з українським радянським урядом (обраним на IV Всеукраїнському з'їзді рад. – Автор). Їх логіка була зрозумілою: якщо справа йшла до входження України до Росії, то навіщо існували формально самостійні українські управлінські структури, які з Москви звинувачувались у «національному та бюрократичному сепаратизмі». Українські партійний та радянський центри влади (за висловом С.Кульчицького⁸ «партійно-радянський субцентр влади». – Автор) протистояли таким спробам, розуміючи, що чим ширші їх повноваження, тим більший авторитет вони мають у російській партійно-радянській ієрархії.

Цікаво, що українських керівників підтримував В.Ленін, який робив це не тільки з тактичних, але й стратегічних міркувань. Він активно використовував ідею збереження формально самостійних радянських державних структур на окраїнах колишньої Російської імперії, їх федерування з радянською Росією для приваблення симпатій національних рухів до більшовиків.

5 червня 1920 р. перед початком II конгресу Комінтерну В.Ленін написав тези з національного та колоніального питань. У них відзначалося, що Версальський договір (1919 р.) є зв'язим та підлим насильством над слабкими націями. Світова політика зосередилася навколо центрального пункту: боротьби всесвітньої буржуазії проти радянської Росії, яка групувала біля себе радянські рухи робітників і національно-визвольні рухи колоній та пригноблених народностей. Тому керівництво більшовиків і Комінтерн повинні були здійснювати політику тісного союзу Росії з національними рухами. Союз уявлявся як федерація, що «є перехідною формою до повного єднання трудящих різних націй».

Види федерацій могли бути різними, як по відношенню до інших радянських республік, так і всередині РСФРР (мова велась про Башкирську та Татарську автономні республіки, які були створені у 1919-1920 рр. – Автор)⁹.

Колеги В.Леніна надіслали зауваження до тез, висловили чимало міркувань, що були показовими свідченнями настроїв більшовицького керівництва. Наприклад, О.Преображенський у роздумах про взаємини республік майбутньої соціалістичної Європи з економічно відсталими та залежними країнами стверджував: «... Якщо буде виключена можливість економічної угоди з керівними національними групами – неминуче придушення їх силою та насильницьке приєднання економічно важливих районів до союзу Європейських Республік». В.Ленін заперечував: «... через край схоплено. Недоказово і неправильно сказати, що «неминуче придушення силою». В корені невірне»¹⁰.

12 червня 1920 р. свої зауваження у вигляді листа «Про конфедерацію» надіслав Й.Сталін. Він вважав доцільним для націй, що входили до складу старої Росії й не мали державності або давно її втратили, застосувати «радянський (централізований) тип федерації». Проте його не можна було

використати у відносинах з майбутніми радянськими Німеччиною, Польщею, Угорщиною, Фінляндією. Й.Сталін писав: «Навряд чи ці народності, що мають свою державність, своє військо, свої фінанси, навряд чи вони, коли стануть радянськими, погодяться піти відразу на федеративний зв'язок з радянською Росією типу башкирського або українського (у своїх тезах Ви робите різницю між башкирським та українським типом федеративного зв'язку, але насправді цієї різниці немає, або вона така маленька, що дорівнює нулю): бо федерацію радянського типу вони розглядали б, як форму применшення їх державної самостійності, як замах на останню». Тому Й.Сталін пропонував використати для таких етнонаціональних груп принцип конфедерації, як союзу самостійних держав¹¹.

Таким чином, В.Ленін та його колеги вважали федерацію привабливою формою для національних рухів, що дозволяла об'єднувати різні країни у єдину з Росією державу. Притому, із стратегічних міркувань, можна було придушувати силою національні уряди. В.Ленін лукавив, заперечуючи проти такої пропозиції О.Преображенського, що добре продемонстрував приклад війни з Польщею, де більшовики сподівалися повалити Ю.Пілсудського й захопити владу.

Для Й.Сталіна не існувало різниці між відносинами Кремля з Башкирською автономною республікою та з формально незалежною державою УСРР. Усі радянські державні структури, що мали різні рівні автономності від кремлівського уряду, повинні були об'єднуватися у незрозумілу за термінологічним сенсом «радянську (централізовану) федерацію».

Й.Сталін не був поодиноким у таких підходах. Його підтримували різні працівники Наркомату національностей РСФРР, відомі діячі більшовицької партії, світового комуністичного руху. Так, улітку 1920 р. II конгрес Комінтерну офіційно заявив, що федерація є перехідною формою до повної єдності трудящих мас різних націй¹². У відповідності з такими твердженнями багато більшовиків вважали, що необхідно трансформувати формально незалежні радянські республіки у автономні республіки РСФРР.

Справа дійшла до того, що політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1920 р. ухвалило рішення: поставити перед ЦК РКП(б) питання щодо посилення самостійності створеного в Україні Промислового бюро ВРНГ РСФРР та його більш тісного зв'язку з РНК УСРР; більшій участі України у керівництві спільними збройними силами; врегулювання взаємовідносин центральних установ УСРР та РСФРР¹³. Це означало, що партійно-радянський субцентр влади в Україні намагався протистояти централізаторським тенденціям в РКП(б), обґрунтовуючи свою позицію настроями «відсталого українського суспільства» та користуючись підтримкою В.Леніна.

Протиріччя між центральними відомствами РСФРР та керівними радянськими органами в інших радянських республіках зростали. За умов поразки у радянсько-польській війні та провалу сподівань на світову революцію лідери Компартії вирішили внести певні корективи у свою національну політику. 10 жовтня 1920 р. «Правда» опублікувала статтю Й.Сталіна «Політика радянської влади з національного питання в Росії». Він стверджував, що центральна Росія як вогнище світової революції, не може довго протриматися без допомоги окраїн з їх сировиною, паливом, продовольством. А колишні окраїни Росії приречені на «імперіалістичну кабалу» без політичної, військової, організаційної допомоги більш розвинутій центральній Росії. Тому питання відокремлення окраїн від центру повинно бути виключене з національної політики радянської влади в Росії. Як бачимо, наприкінці 1920 р. нарком у справах національностей РСФРР взагалі відкинув гасло права націй на самовизначення по відношенню до колишніх окраїн Російської імперії.

Але яким чином будувати відносини Росії з ними? Й.Сталін рішуче виступив проти культурно-національної автономії на користь обласної автономії окраїн, що вирізнялися особливим побутом та національним складом населення, як виключно доцільної форми союзу між ними та центром. Він підкреслював, що така радянська автономія допускає різні форми та міри свого розвитку: «Від вузької адміністративної автономії (німці Поволжя, чуваші, карели) вона переходить до більш широкої, політичної автономії – до більш розширеної її форми (Україна, Туркестан), в кінці кінців, від українського типу автономії – до вищої форми автономії, до договірних відносин (Азербайджан).

Таким чином, Й.Сталін вважав, що радянська Україна входить до складу Росії на правах розширеної політичної автономії. Це, очевидно, суперечило ідеям В.Леніна щодо різних видів радянської федерації. Показово, що у статті Й.Сталін жодного разу не навів слова «федерація». Це не випадково. Два кремлівські лідери по-різному бачили конструкцію «єдиної пролетарської держави». Утім, зробимо наголос на тому, що ця стратегічна мета для них залишалася однаковою.

У статті Й.Сталіна містилося кілька ідей, що стали основними у підходах радянських лідерів до національних проблем. На його думку, у країні потрібно було ліквідувати патріархальність, некультурність, відчуження окраїн від центру, що заважало зміцнити союз між ними та центром.

Тому комуністи повинні були вводити загальну освіту, розвивати національну школу, театр, просвітні установи, піднімати культурний рівень населення окраїн в інших сферах.

Нарком національностей РСФРР критикував тих членів партії, які дивилися на автономію як на тимчасове явище. Він стверджував: «Жоден не стане заперечувати, що Україна, Азербайджан, Туркестан, Киргизія, Башкирія, Татарія та ін. окраїни, оскільки вони прагнуть до культурного та матеріального процвітання народних мас, не можуть обійтися без рідної школи, без суду, адміністрації, органів влади, що складаються переважно з місцевих людей. Більше того, реальна радянська організація цих областей, перетворення їх у радянські країни, які тісно зв'язані з центральною Росією у єдине державне ціле, неймовірно без широкої організації місцевої школи, без створення суду, адміністрації, органів влади і т. і. з людей, які знають побут та мову місцевого населення. Але поставити школу, суд, адміністрацію, органи влади на рідній мові - це власне й значить здійснити насправді радянську автономію...».

Крім того, Й.Сталін пропонував використати для управління «національні інтелігентські угруповання», застерігаючи комуністів щодо поспіху та нетактовності у радянській країні. Його висновок націлював Компартію на довготривалу працю з реінтеграції країни на радянській основі: «Коротше, від кавалерійських наскоків з «негайною комунізацією» відсталих народних мас потрібно перейти до обачної та продуманої політики поступового залучення цих мас у загальне річище радянського розвитку»¹⁴.

Подібні ідеї Й.Сталіна означали поворот у національній політиці більшовиків від гасла права націй на самовизначення до підтримки національно-державного будівництва етнонаціональних груп на територіях колишньої Російської імперії. У межах радянської Росії більшовики у низці випадків мали створювати структурні компоненти націй, проте з головною метою – зміцнення комуністичного режиму на цих територіях, створення єдиної держави з ефективною системою управління.

У межах повороту у національній політиці, що намітився, РНК УСРР 9 листопада 1920 р. прийняла показове політичне рішення щодо необхідності розширення прав України з одночасним зміцненням державного союзу з Росією. Це була явно узгоджена з керівництвом РКП(б) дія. Вже наступного дня, 10 грудня 1920 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову про те, що наркомати військових справ та залізничного транспорту повинні мати у складі РНК УСРР уповноважених. Промислове бюро перетворювалося на Раду народного господарства УСРР¹⁵.

7 грудня 1920 р. пленум ЦК РКП(б) створив комісію у складі Г.Чичеріна, Л.Каменєва, Х.Раковского, якій доручив внести до ЦК проект постанови з урегулювання міжнародних та правових відносин між РСФРР та УСРР¹⁶.

Комісія швидко розробила проект, який 24 грудня 1920 р. розглянув черговий пленум ЦК РКП(б). У рішенні зазначалося, що документ повинен мати назву «Союзний Робітничо-селянський договір». Слово «федеративний» у всьому тексті пропонувалося не вживати.

До речі, у запропонованому комісією варіанті один раз його застосували у першому пункті, який сформулювали так: «Російська Соціалістична Республіка та Українська Соціалістична Республіка вступають між собою у Військовий та Господарський Федеративний Союз». Але, мабуть, учасники пленуму чітко розуміли, яким був цей «федеративний союз». Адже замість п'яти наркоматів, як це було за договором від 1 червня 1919 р., об'єднувалося 7 наркоматів: військових справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці; залізничних доріг та судноплавства; пошти, телеграфу та телефону. Об'єднані комісаріати діяли під керівництвом РНК РСФРР, а у РНК УСРР мали уповноважених. Загальне керівництво й контроль за комісаріатами передбачалося здійснювати Всеросійськими з'їздами рад та ЦВК РСФРР, до якого УСРР надсилала своїх представників. У необ'єднаних комісаріатах кожна з сторін мала дорадчий голос¹⁷.

Така заплутана та громіздка система керівництва державою приховувала суттєву особливість. Політичне керівництво російськими та українськими радянськими урядами здійснювало політбюро ЦК РКП(б). Отже, так званий «федеративний союз» не був рівноправним і дуже нагадував унітарну централізовану державу. І тому не дарма керівництво РСФРР поквапилося ратифікувати договір. 28 грудня 1920 р. В.Ленін підписав союзний договір РСФРР та УСРР від імені уряду Росії. 29 грудня договір затвердив VIII Всеросійський з'їзд Рад¹⁸. До президії ЦВК РСФРР від УСРР увійшли Г.Петровський та кандидатом – Ф.Кон¹⁹. У березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив союзний договір²⁰. Таким чином, радянська Україна оформила державні відносини з РСФРР.

Відзначимо кілька важливих моментів у цих відносинах. На той час лідери більшовицької партії відкинули гасло права націй на самовизначення у національній програмі та запропонували новий політичний курс – реінтеграцію Росії на основі створення умов для формування та підтримки структурних елементів різних етнонаціональних груп, які проживали на території колишньої імперії.

В.Ленін бачив майбутній національно-територіальний устрій держави у формі різнорівневої федерації. Й.Сталін відстоював ідею територіальної автономії у межах Росії з різним політичними правами партійно-радянських субцентрів влади. Проте стратегічна мета для керівництва РКП(б) залишалася незмінною – єдина радянська республіка усіх трудящих світу.

Для більшовиків національне питання залишалося підпорядкованим основному – соціальному: класовій боротьбі. Поразка у радянсько-польській війні 1920 р. змістила акценти у національній політиці: центр уваги переносився на будівництво соціалізму в одній країні, яка повинна була слугувати прикладом вирішення національного питання для «революційних резервів Сходу» та молодих держав Центральної Європи.

Україна відігравала серйозну роль у певній трансформації національного політики Компартії того часу. Відзначимо, що за три роки війни більшовики визнали відмінності України від Росії, силу українського національного руху. Вони погодилися на існування формально незалежної української радянської держави під керівництвом партійно-радянського субцентру влади, хоча і мріяли про цілковиту інтеграцію України в Росію. Але керманічі РСФРР мусили створити ефективну систему управління в Україні, радянлізувати її, що певним чином відбивалося на подальших україно-російських відносинах, зокрема на міждержавних.

Ретельне дослідження цих процесів є важливим завданням української історичної науки, тому що без урахування історичного досвіду неможливо побудувати сучасні рівноправні, добросусідські відносини між двома країнами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. У межах даної статті автор не в змозі дати посилання на всі праці радянського періоду української історіографії стосовно даної проблематики; 2. Прикладом таких праць є: Буткевич В. Связана ли Украина союзным договором 1922 г. // Правда Украины. – 1991. – 7, 10 грудня. Відмітимо ґрунтовну наукову базу досліджень даної проблематики С.Кульчицьким. Див.: Кульчицький С. Бібліографічний покажчик. – К., 2002; 3. Серед значної кількості праць див.: Pipes R. The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917-1923. – Cambridge, 1954; Sullivant R. Soviet Policies and the Ukraine. 1917-1957. – New York, London, 1962; Martin Terry. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in The Soviet Union, 1923-1939. – Ithaca and London, 2001; Hirsch F. Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. – Ithaca and London, 2005; 4. Куличенко М.І. Роль В.І.Лєніна в створенні і укрєпленні государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917-1922 гг. // Вопросы истории. – 1961. - № 4. – С. 33; 5. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ). - Ф. 17.- Оп. 112.- Спр. 3. - Арк. 25; 6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1.- Оп. 1.- Спр. 28. - Арк. 83, 108-113; 7. 16 червня 1920 р. ЦВК РСФРР затвердив це рішення. Див.: Куличенко М.І. Роль В.І.Лєніна в створенні і укрєпленні государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917-1922 гг. // Вопросы истории. – 1961. - № 4. – С. 34; Чирко В.А. Роль В.І. Лєніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу радянської України і радянської Росії // Український історичний журнал (далі - УІЖ). – 1965. - № 4. – С. 29; 8. Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996. – С. 222-242; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 pp.). – К., 1999. – С. 29-39; 9. Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. - Т. 41. - С. 162-164; 10. Новые документы К.Маркса и В.И.Ленина // Вопросы истории КПСС. – 1958. - № 2. – С. 16; Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. - Т. 41. - С. 513; 11. РДАСПІ. - Ф. 558.- Оп. 11.- Спр. 1140. - Арк. 89; 12. Wandycz P. Soviet-Polish Relations, 1917-1921. – Cambridge, Massachusetts, 1969. – С. 285; 13. Чирко В.А. Роль В.І. Лєніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу радянської України і радянської Росії // УІЖ. – 1965. - № 4. – С. 31-32; 14. Правда. – 1920. – 10 жовтня; 15. Чирко В.А. Роль В.І. Лєніна в створенні та зміцненні воєнно-політичного союзу радянської України і радянської Росії // УІЖ. – 1965. - № 4. – С. 31-32; 16. РДАСПІ. - Ф. 17.- Оп. 2.- Спр. 42. - Арк. 3. Цей пленум затвердив «Політичні директиви ЦК РКП(б) Центральному комітету КП(б)У»; 17. Там само. - Спр. 48. - Арк. 1; 18. Куличенко М.І. Роль В.І.Лєніна в створенні і укрєпленні государственного союза Советской России и Советской Украины в 1917-1922 гг. // Вопросы истории. – 1961. - № 4. – С. 34; 19. РДАСПІ. - Ф. 17.- Оп. 2.- Спр. 51. - Арк. 1; 20. Чирко В.А. Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917 – 1922 гг. – М., 1967. – С. 217.